

بررسی وضعیت دین‌داری جوانان شهر قم

نعمت الله کرم‌اللهی*

چکیده

دین‌داری سازه‌ای چند بعدی است و به همین دلیل دین‌پژوهان در مطالعات سنجش دین‌داری، الگوهای گوناگونی ارائه کرده‌اند. بر این اساس، تحقیق حاضر با ابتناء بر الگوی بومی، کوشیده است تصویری اجمالی از وضعیت دین‌داری جوانان ساکن شهر قم ترسیم نماید. این تحقیق با استفاده از روش پیمایش بر روی نمونه‌ای ۶۰۰ نفری از جوانان ۱۵ تا ۳۰ سال ساکن شهر قم اجرا و اطلاعات مورد نیاز تحقیق با ابزار پرسش‌نامه و با بهره‌گیری از روش نمونه‌گیری ترکیبی (میدانی و خوشه‌ای چندمرحله‌ای متناسب با حجم PPS)) از افراد نمونه گردآوری شده است. بر اساس یافته‌های تحقیق در میان ابعاد سه‌گانه دین‌داری، اعتقادات دینی از بیش‌ترین میزان التزام در بین جوانان پاسخ‌گو برخوردار است. پس از آن، به ترتیب التزام به عبادات واجب دینی، احکام فردی، احکام جمعی، اخلاق دینی و نشانه‌های دین‌داری در مراتب بعدی قرار می‌گیرند. در مجموع، نتایج به دست آمده نشانگر التزام نسبتاً بالای پاسخ‌گویان به اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی و در مقابل التزام نسبتاً پایین آنها به عبادت جمعی، احکام سیاسی، تعظیم شعائر دینی و مشارکت دینی است.

کلیدواژه‌ها

دین‌داری، ابعاد دین‌داری، سنجش دین‌داری، وضعیت دین‌داری، جوانان شهر قم.

*استادیار دانشگاه باقرالعلوم 7 و مدیر گروه سنجش افکار و پیمایش اجتماعی مرکز مطالعات

n.karamollahi@yahoo.com

فرهنگی و اجتماعی دفتر تبلیغات اسلامی

تاریخ تایید: ۱۳۹۲/۰۸/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۰۶/۱۷

مقدمه

هیچ جامعه‌شناسه شناخته شده‌ای در طول تاریخ بدون دین نبوده است (دورکیم، ۱۳۸۳: ۳۲۹). در طول ادوار مختلف تاریخ و در جوامع متفاوت، ادیان به اشکال مختلف وجود داشته‌اند. در این میان، دین در جامعه ایران نیز همواره از جایگاهی خاص برخوردار بوده است. چنانکه در طول تاریخ، ایران همیشه جامعه‌ای دینی بوده و غالب اوقات، دین به عنوان یک فرانهاد، سایر اجزاء جامعه را تحت الشعاع خود قرار می‌داده است (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۲).

به رغم جایگاه و اهمیت دین در جامعه ایران، امروزه به دلیل پیشرفت چشم‌گیر در فن‌آوری‌های ارتباطی و در نتیجه افزایش سرعت تغییرات در منابع اطلاعاتی و معرفتی نسل جوان، فراز و فرود در رویکردهای دینی و معرفتی آنان نیز افزایش یافته است (کرم‌اللهی، ۱۳۸۷: ۴). بدیهی است، در چنین شرایطی، به دلیل عدم امکان اعمال سیاست‌های سلبی و ممانعت از تماس و تعامل اجتماعی جهانی، مناسب‌ترین راه‌کار، آشناسازی نسل جوان با مبانی معرفتی و دینی و نهادینه کردن ارزش‌ها، باورها و هنجارهای دینی در بین آنان است. برای دستیابی به این مقصود، یکی از مهم‌ترین پیش‌زمینه‌ها، انجام مطالعات علمی به‌ویژه در باب وضعیت دین‌داری جوانان است. در این تحقیق با اذعان به عدم روایی الگوهای غربی و نیز کاستی برخی الگوهای بومی سنجش دینداری، تلاش شده است تا وضعیت دین‌داری جوانان شهر قم با بهره‌گیری از الگوی سنجش دین‌داری محقق ساخته، بررسی شود.

بر این اساس، پرسش اصلی تحقیق از این قرار است: وضعیت التزام جوانان شهر قم به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری چگونه است؟ با توجه به چندساحتی بودن مفهوم دین‌داری و ضرورت شناخت جداگانه هر کدام از آنها، بنابراین، بررسی وضعیت التزام به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری در قالب سؤالات فرعی ذیل پی‌گرفته می‌شود:

۱. وضعیت التزام جوانان به باورهای دینی چگونه است؟
  ۲. میزان التزام جوانان به اخلاق دینی چگونه است؟
  ۳. پای‌بندی جوانان به انجام مناسک و عبادات دینی چگونه است؟
  ۴. میزان پای‌بندی جوانان به احکام دینی چه اندازه است؟
  ۵. میزان التزام جوانان به نشانه‌های دین‌داری (داشتن معلومات دینی، داشتن ظاهر دینی، داشتن اهتمام شعائری، داشتن مشارکت دینی و داشتن معاشرت دینی) چگونه است؟
- نتایج به دست آمده از این مطالعه می‌تواند با ترسیم تصویری واقع‌نگرانه از وضعیت دین‌داری جوانان در شهر قم، مسئولان امر را در اتخاذ سیاست‌ها و برنامه‌های عالمانه در تعامل با جوانان یاری رساند.

پیشینه تحقیق

طراحی الگوهای سنجش تجربی دین‌داری و انجام پژوهش‌های میدانی با استفاده از الگوهای مذکور، سابقه‌ای شصت ساله در کشورهای غربی دارد. در این مدت دین‌پژوهان گوناگون، در راستای رفع کاستی‌های مدل‌های پیشین و ارائه مدل‌هایی با جامعیت و کارآمدی بیشتر تلاش کرده‌اند. به رغم وجود پاره‌ای تفاوت‌ها در جامعیت یا کارآمدی مدل‌های مذکور، همگی آنها در دو ویژگی اساسی مشترک‌اند. این دو ویژگی عبارتند از: «غربی بودن» (متناسب بودن با شرایط اجتماعی و تاریخی کشورهای غربی) و «مسیحی بودن» (مبتنی بودن بر آموزه‌های دین مسیحیت). بنابراین، استفاده از این مدل‌ها برای شرایط اجتماعی غیرغربی و نیز در میان پیروان دیگر ادیان، سبب بروز مشکلات علمی و عملی می‌شود. به همین دلیل، اتخاذ موضع انتقادی نسبت به مدل‌های غربی با هدف طراحی مدل بومی سنجش دین‌داری، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

به رغم سابقه نسبتاً طولانی مطالعات تجربی دین‌داری در غرب، در کشور ایران این قبیل مطالعات سابقه چندانی ندارد. گرچه حدود چهل سال از نخستین مطالعات دین‌داری در ایران می‌گذرد و در این مدت بیش از چند صد تحقیق پیمایشی در قالب پایان‌نامه دانشجویی در رشته‌های جامعه‌شناسی و روان‌شناسی و هم‌چنین به صورت پروژه‌های کارفرمایی در مراکز تحقیقاتی عمدتاً دولتی انجام گرفته است، اما شاید تنها در دو دهه اخیر است که برخی از دین‌پژوهان جامعه‌شناس و روان‌شناس به ضرورت طراحی مدل‌های بومی و مبتنی بر آموزه‌های اسلامی جهت سنجش دین‌داری در ایران پی برده و تلاش‌هایی را نیز در این خصوص صورت داده‌اند.

در یک نگاه کلی، مطالعات دین‌داری در ایران را می‌توان در شش دسته زیر از هم تفکیک کرد:

۱. مطالعات عمدتاً پیمایشی با هدف سنجش «میزان دین‌داری» که غالباً همراه با برخی اطلاعات زمینه‌ای از پاسخ‌گو صورت می‌گیرد؛
۲. مطالعات عمدتاً پیمایشی با هدف بررسی «عوامل مؤثر بر دین‌داری» و برعکس؛
۳. مطالعات عمدتاً پیمایشی با هدف بررسی «رابطه همبستگی میان دین‌داری و پدیده‌های دیگر»؛
۴. مطالعه به منظور «گونه‌شناسی دین‌داری»؛
۵. مطالعات عمدتاً پیمایشی به منظور مشخص کردن «نوع دین‌داری افراد» و احیاناً تعیین سهم هر یک در جامعه مورد مطالعه؛

۶. مطالعات عمدتاً پیمایشی برای سنجش «نگرش افراد نسبت به دین و دین‌داری».

تحقیقات پیمایشی سنجش دین‌داری، به نوبه خود، برحسب شیوه سنجش متغیر دین‌داری، به سه دسته قابل تقسیم هستند: نخست تحقیقاتی که بدون مدل و تنها با استفاده از شاخص به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند؛ دوم، تحقیقاتی که با مدل‌های غربی به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند؛ و سوم، تحقیقاتی که با طراحی مدل بومی به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند (شجاعی‌زند و همکاران، ۱۳۸۵: ۵۸).

کاظمی و فرجی، در بررسی پژوهش‌های پیمایشی مرتبط با موضوع دین، حدود ۱۳۵ پایان‌نامه (در سطح کارشناسی ارشد و دکتری)، پژوهش، مقاله و کتاب را ارزیابی و از مجموع آنها، ۷۳ مورد پژوهش تجربی را که موضوع‌شان به صورت مستقیم یا غیرمستقیم با دین و دین‌داری مرتبط بوده (متغیر وابسته یا متغیر مستقل آن دین‌داری بوده است)، گزارش کرده‌اند (کاظمی و فرجی، ۱۳۸۵).

در میان پژوهش‌های موجود در باب دین‌داری، برخی کوشیده‌اند تا با بهره‌گیری از مدل چند بعدی، نسبت به سنجش دین‌داری اقدام کنند. تحقیقات مذکور برحسب شیوه سنجش متغیر دین‌داری، به دو دسته کلی قابل تقسیم هستند: دسته نخست که بیشترین نسبت را به خود اختصاص می‌دهند، تحقیقاتی هستند که با بهره‌گیری از مدل‌های غربی به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند؛ تحقیق‌هایی از این دست بدون توجه به تفاوت‌های اجتماعی دینی میان شرایط اجتماعی ایران با شرایط اجتماعی غرب و نیز تفاوت آموزه‌های دین اسلام با دین مسیحیت، یکی از مدل‌های ارائه شده از سوی دین‌پژوهان غربی و مسیحی (اغلب این تحقیقات از مدل گلاک و استارک استفاده کرده‌اند) را انتخاب و با استفاده از آن نسبت به سنجش تجربی وضعیت دین‌داری در بین جامعه آماری مسلمانان ایرانی اقدام کرده‌اند. دسته دوم، تحقیقاتی را شامل می‌شود که با طراحی مدل بومی (خدایاری فرد، آذربایجانی، بهروان و...) و یا با استفاده از مدل‌های بومی (حبیب‌زاده، سراج‌زاده و پویافر و...) به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند. این دسته که از نظر تعداد در اقلیت هستند، با اهتمام نسبت به تفاوت‌های موجود میان شرایط اجتماعی ایران و غرب و آموزه‌های دین اسلام و مسیحیت، کوشیده‌اند، تا مبنای مقیاس خود در سنجش دین‌داری را بر مدل‌هایی بنا کنند که تناسب بیشتری با واقعیت‌های میدان و موضوع مطالعه دارد.

تحقیق حاضر، با اذعان به ناکارآمدی الگوهای غربی و مسیحی جهت سنجش دین‌داری جامعه آماری مسلمان و ایرانی، بر آن است تا وضعیت التزام جوانان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری را بر اساس الگویی بومی بررسی کند. محورهای کلی این الگو در مبحث چارچوب مفهومی آمده است.

چارچوب مفهومی

مفهوم دین، یک مفهوم کلی اعتباری است که امکان تعریف حقیقی آن وجود ندارد، بنابراین، دین پژوهان در مقام طراحی مدل و سنجش‌های مناسب برای سنجش تجربی التزام به دین، ناگزیر از تعریف لفظی دین‌داری و تعیین ویژگی‌های مصداقی آن برحسب دین خاص و جامعه آماری مورد مطالعه هستند (خسروپناه، ۱۳۸۶: ۱۹۰-۱۹۱).

در تحقیق حاضر، با توجه به این که موضوع مطالعه معطوف به سنجش تجربی دین‌داری در بین مسلمانان است، بنابراین، می‌بایست بر اساس منابع دین اسلام، در راستای طراحی مدل مناسب برای سنجش دین‌داری اقدام شود.

بر اساس منابع اسلامی (قرآن و روایات معتبر)، دین اسلام دارای سه ساحت اصلی است که عبارتند از: عقاید (باور و اعتقاد به حقایق و واقعیت‌های جهان هستی بر اساس توحید)، اخلاقیات (تعالمی که فضایل و رذایل اخلاقی را به انسان شناسانده و راه تهذیب نفس او از رذایل و تخلق او به فضایل را ارائه می‌دهد) و شریعت «مناسک، احکام و مقررات» (تنظیم‌کننده روابط فرد با خود، با خدا و با دیگران) (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۲۸-۲۷). ساحت‌های مزبور برحسب درونی/ بیرونی بودن، رابطه طولی و تعاملی با یکدیگر دارند. در این رابطه طولی، ساحت عقاید، هسته و ساحت شریعت، پوسته دین را تشکیل می‌دهند. ساحت اخلاق نیز در میانه آن دو جای دارد. بین این ساحت‌ها نوعی ارتباط متقابل وجود دارد، به این معنا که هر ساحت درونی، منشاء ساحت‌های بیرونی‌تر است و هر ساحت بیرونی نیز، تحقق‌بخش و تقویت‌کننده ساحت‌های درونی‌تر است (داوودی، ۱۳۸۴: ۱۷۸-۱۷۹).

بر اساس منابع اسلامی، ساحت اعتقادات پایه سایر ساحت‌های دین را تشکیل می‌دهد، به گونه‌ای که فاسد شدن آن زمینه‌ساز فساد دیگر ابعاد دین است. به بیان دیگر، در صورت رسوخ سستی یا فساد در اعتقادات دینی، فرد مسلمان یا اهتمام خود نسبت به ساحت‌های اخلاقیات و شریعت را از دست می‌دهد و یا در صورت التزام ظاهری به آنها، نشانه ریا و نفاق در وی است. در مقابل، اگر فرد مسلمان به ساحت عقاید ملتزم باشد، اما پای‌بندی او به اخلاقیات و شریعت ضعیف باشد، نشانه بروز آسیب (فسق) در دین‌داری او است.

هر یک از این ساحت‌ها، به نوبه خود، دارای مؤلفه‌هایی است. ساحت عقاید، به لحاظ ساختار متشکل از اجزاء و مؤلفه‌هایی است. مهم‌ترین مؤلفه‌های این ساحت عبارتند از اعتقاد به مبدأ (توحید)، معاد، نبوت، امامت، حقانیت قرآن و ...

ساحت اخلاقیات نیز دارای دو مؤلفه اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی است. اخلاق فردی، ناظر به حالات یا اعمال اخلاقی فردی است و اخلاق اجتماعی نیز ناظر به حالات یا

اعمال اخلاقی معطوف به دیگران (اعم از دیگر انسان‌ها، طبیعت و حیوانات) است. سرانجام، ساحت شریعت نیز شامل اعمال و رفتارهای عبادی (مناسکی) و غیرعبادی است. اعمال عبادی و غیرعبادی نیز به نوبه خود به دو مؤلفه جزئی‌تر فردی و اجتماعی تقسیم می‌شوند.

گرچه گونه‌شناسی‌های مختلفی در باب ابواب و مسائل شریعت ارائه شده است، اما گونه‌شناسی معروف و جاافتاده، مربوط به علامه حلی است. علامه حلی در این گونه‌شناسی ابواب فقه را بر چهار قسم دانسته است: عبادات، عقود، ایقاعات، احکام. اقسام مذکور بر حسب ملاک «مشروط بودن صحت عمل به قصد قربت» به دو دسته کلی‌تر عبادات و غیرعبادات تقسیم می‌شوند. به این معنا که کارهایی که انسان باید بر میزان شرعی آنها را انجام دهد، یا به گونه‌ایست که قصد تقرب به خداوند در آنها شرط شده است، یعنی صرفاً برای خدا باید انجام شود و اگر قصد و غرضی دیگر در کار باشد، تکلیف ساقط نمی‌شود و باید دوباره صورت گیرد، یا چنین نیست؟ اگر از نوع اول باشد، «عبادت» نامیده می‌شود، مانند نماز، روزه، خمس، و غیره. این گونه کارها را در فقه «عبادات» می‌نامند. اما، اگر از نوع دوم باشد، یعنی قصد قربت، شرط صحت آن نباشد و اگر به قصد و غرضی دیگر نیز صورت گیرد، صحیح است، شامل سایر ابواب فقه می‌شود (مطهری، ۱۳۶۲: ۱۰۹). البته مرز ابواب مذکور بر اساس ملاک‌های دقیقی از یک‌دیگر تفکیک می‌شود که به دلیل خارج بودن از موضوع و مجال تحقیق حاضر، به آنها پرداخته نمی‌شود. در این تحقیق، بر حسب ملاک قصد قربت، اعمال و احکام شریعتی به دو دسته عبادی و غیرعبادی تقسیم شده‌اند.

اعمال عبادی، دامنه نسبتاً گسترده‌ای از مناسک و رفتارهای دینی را دربر می‌گیرد که برخی از آنها واجب (نماز و روزه) و برخی نیز مستحب (زیارت، خواندن قرآن، خواندن ادعیه، نذر، صدقه و...) هستند. رفتارها و احکام غیرعبادی نیز در برگیرنده مجموعه دستورات و اوامر صریح و غیرصریح (مستنبط) دینی است که شیوه زندگی در دنیا و تعامل با خود، طبیعت و دیگران را تعیین می‌کند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۶۰). این مقررات به دو دسته کلی «تکالیف فردی» و «تکالیف جمعی» تقسیم می‌شوند. تکالیف فردی ناظر به دستورات و وظایفی که جنبه فردی داشته و یک فرد دین‌دار باید دست‌یابی به ثواب و دوری از عقاب، پای‌بند به آنها باشد. تفصیل این احکام در رساله‌های عملیه آمده است که از جمله آنها می‌توان به احکام مربوط به طهارت، خوردن و آشامیدن، نگاه کردن و... اشاره کرد. تکالیف جمعی نیز ناظر به رابطه فرد با دیگران است. از جمله تکالیف جمعی می‌توان به معاملات و سیاسات اشاره کرد.

افزون بر ابعاد دین‌داری که حکم حداقل‌های دینی بودن را دارند؛ برای سنجش تجربی دین‌داری، می‌توان از نشانه‌های آن نیز سود جست. از نشانه‌های دین‌داری، می‌توان به اهتمام فرد در «بالا بردن دانش و معلومات دینی خود»، در «داشتن ظاهر دینی»، در «برپایی شعائر» و داشتن «اهتمام مشارکتی» و «پیوندهای معاشرتی» اشاره کرد (همان: ۵۳).

با توجه به آنچه گفته شد، مدل مورد استفاده این تحقیق جهت سنجش تجربی دین‌داری، به شرح مندرج در جدول زیر ارائه شده است. در طراحی مدل مذکور، اهتمام ویژه‌ای به خصلت عملیاتی بودن و قابلیت سنجش تجربی اجزای گوناگون آن وجود داشته است.

جدول شماره (۱): مدل سنجش دین‌داری تحقیق

ساحت‌های دین اسلام	ابعاد دین‌داری		نشانه‌های دین‌داری
عقاید	معتقد بودن		داشتن معلومات دینی
اخلاقیات	انجام اعمال اخلاقی		اخلاق فردی
			اخلاق اجتماعی
شریعت (عبادات و احکام)	انجام اعمال عبادی		عبادات واجب
		عبادات مستحب	فردی
			جمعی
التزام به احکام و اعمال غیرعبادی	تکالیف فردی		داشتن ظاهر دینی
	تکالیف جمعی		تعظیم شعائر دینی
			داشتن مشارکت دینی
			داشتن معاشرت دینی

روش تحقیق

با توجه به موضوع تحقیق حاضر برای بررسی و شناخت وضعیت التزام جوانان شهر قم به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری، از «روش پیمایش» استفاده شده است.

جمعیت آماری تحقیق شامل کلیه جوانان ۱۵-۲۹ سال ساکن در شهر قم هستند. انتخاب این محدوده سنی به دلیل آن است که دوره جوانی به عنوان دوران گذاری تعریف می‌شود که در آن فرد از مرحله وابستگی کامل به خانواده، گذر کرده و به مرحله استقلال نسبی وارد می‌شود. این دوران در جوامع گوناگون و دوره‌های مختلف تاریخی محدوده سنی ثابتی ندارد؛ زیرا به تناسب شرایط اجتماعی هر جامعه، زمان استقلال افراد از خانواده و نیز دوران تحصیل و مقطع سنی و موقعیت شغلی آنان تغییر می‌کند. در ایران، افراد معمولاً در محدوده

سنی پیش گفته، فرایند گذار از وابستگی به استقلال را طی می‌کنند. برای انتخاب واحدهای نمونه، از روش نمونه‌گیری ترکیبی (میدانی و خوشه‌ای چندمرحله‌ای متناسب با حجم^۱ (PPS) استفاده گردید. اطلاعات مورد نیاز این تحقیق با همکاری پرسشگران مرکز تحقیقات صدا و سیما، از مناطق مختلف شهر قم گردآوری شد. در گردآوری اطلاعات، نیمی از پرسشنامه‌ها به صورت میدانی و از نقاط مختلف شهر قم (با نمونه‌گیری دقیق از زمان و مکان) تکمیل شد و نیمی دیگر نیز با روش «PPS» با مراجعه مستقیم به درب منازل گردآوری شد.

در تحقیق حاضر برای تعیین حجم نمونه، از فرمول نمونه‌گیری کوکران با دقت احتمالی مطلوب ($d=0/05$) استفاده شده است. اطلاعات و داده‌های مورد نیاز سطح تجربی با ابزار پرسش‌نامه گردآوری شده‌اند. برای سنجش روایی مقیاس از «اعتبار محتوا» استفاده شده است. در اعتبار محتوا، پرسش‌نامه در اختیار متخصصان (محققان حوزوی و پژوهش‌گران عرصه فرهنگ...) قرار گرفت و تأیید آنان در خصوص تناسب شاخص‌ها و گویه‌ها با ابعاد مختلف دین‌داری به دست آمد.

برای سنجش ضریب پایایی پرسش‌های تحقیق از تکنیک آلفای کرونباخ استفاده شده است. این روش، رایج‌ترین روش اندازه‌گیری ضریب پایایی است (دوادل ۱۳۷۶: ۲۵۲).

یافته‌های تحقیق

الف) سیمای آماری پاسخ‌گویان

از پاسخ‌گویانی که به پرسش‌های این تحقیق پاسخ گفته‌اند، ۵۲ درصد مرد و ۴۸ درصد زن بوده‌اند. با توجه به جوان بودن جمعیت آماری این تحقیق، دامنه سنی آنها بین ۱۵ تا ۳۰ سال بوده است. سن ۲۸ درصد پاسخ‌گویان ۱۵ تا ۱۹ سال، ۳۴/۵ درصد بین ۲۰ تا ۲۴ سال و حدود ۳۷ درصد بین ۲۵ تا ۳۰ سال بوده است. میانگین سن پاسخ‌گویان نیز ۲۲ سال و ۷ ماه است.

۲۰/۵ درصد پاسخ‌گویان این تحقیق دارای تحصیلات ابتدایی و راهنمایی، حدود ۴۲ درصد دبیرستان و دیپلم، ۳۳ درصد کاردانی و کارشناسی و ۴/۵ درصد کارشناسی ارشد و دکتری بوده‌اند. درصد کمی از پاسخ‌گویان دارای مدارک عالی علمی (تنها ۴/۵ درصد) بوده‌اند و بیش از ۶۲ درصد آنها دارای مدرک دیپلم یا پایین‌تر بوده‌اند. نزدیک به ۸ درصد پاسخ‌گویان بیکار، ۴۸ درصد دانش‌آموز یا دانشجو، ۰/۸ درصد سرباز، ۱۵/۵ درصد زنان خانه‌دار و ۲۸ درصد نیز شاغل بوده‌اند. نزدیک به نیمی از پاسخ‌گویان دانش‌آموز و دانشجو

هستند و بیش تر این افراد (حدود ۷۲ درصد) شاغل به حساب می آیند. از کل پاسخ گویان حدود یک چهارم آنان (۲۸ درصد) شاغل هستند که از لحاظ جمعیت شناختی به دلیل واقع بودن آنها در سن فعالیت، این میزان بی کاری در قیاس با نرخ بیکاری کل جامعه (کمتر از ۱۵ درصد) بیش از چهار برابر است. اهمیت این امر در آثار زیان باری است که بیکاری در ساحت های مختلف زندگی فردی و اجتماعی فرد و از جمله وضعیت دین داری او به جا می گذارد.

حدود ۶۵ درصد پاسخ گویان تحقیق، مجرد و ۳۵ درصد متأهل بوده اند. با توجه به داده های مرکز آمار کشور در خصوص میانگین سن ازدواج دختران و پسران در کل کشور (حدود ۲۶ سال برای زنان و ۲۷ سال برای مردان) و با عنایت به دامنه سنی پاسخ گویان این تحقیق (۱۵-۳۰ سال) و نیز نسبت گروه سنی ۲۵-۳۰ سال از کل پاسخ گویان تحقیق (۳۶/۲ درصد)، این نرخ تأهل در بین جوانان قم، متناسب با نرخ تأهل جوانان در سطح کشور است. هزینه خانواده ۱۶/۵ درصد از پاسخ گویان کم تر از ۲۵۰ هزار تومان، حدود ۴۲ درصد از پاسخ گویان بین ۲۵۱ تا ۵۰۰ هزار تومان، ۱۶ درصد بین ۵۰۱ تا ۷۵۰ هزار تومان و ۱۶ درصد نیز بالاتر از ۷۵۰ هزار تومان است. با توجه به داده های فوق، بیش تر پاسخ گویان (نزدیک به ۵۹ درصد) هزینه ماهانه خانواده خود را کم تر از ۵۰۱ هزار تومان اعلام کرده اند. در این میان تنها ۱۶ درصد هزینه ماهانه خانواده شان را بیش از ۷۵۰ هزار تومان بیان کرده اند.

در پاسخ به سؤال از نوع شغل پدر، پاسخ گویان شغل های متعددی برای پدر خود مطرح کرده اند که پس از گونه شناسی به هفت گروه شغلی تقسیم شدند. حدود ۱۶ درصد پدران پاسخ گویان به مشاغل یدی و ۱۲ درصد به مشاغل فنی مشغول هستند، ۲۸ درصد دارای شغل آزاد، ۱۳ درصد دارای شغل اداری، ۳ درصد دارای مشاغل فرهنگی، ۷ درصد روحانی و ۱۷ درصد بازنشسته و تنها ۳/۵ درصد بیکار هستند.

در مورد متغیر شغل مادر، حدود ۹۵ درصد پاسخ گویان خانه دار، ۴ درصد به مشاغل فرهنگی و نزدیک به ۲ درصد به دیگر مشاغل اشاره کرده اند. بر اساس این یافته ها، بیشتر مادران خانه دار هستند و به کار خارج از خانه اشتغال ندارند، این امر را می توان با پایین بودن هزینه خانواده در ارتباط دانست.

در خصوص وضعیت تحصیلات والدین، حدود ۱۵ درصد پدران پاسخ گویان بی سواد، ۳۰ درصد دارای تحصیلات نهضت سوادآموزی و ابتدایی، ۳۵ درصد در سطح سیکل یا مقطع متوسطه، تنها ۹ درصد دارای مدرک فوق دیپلم و کارشناس و ۶/۵ درصد کارشناسی ارشد و دکتری هستند. حدود ۴۵ درصد پدران پاسخ گویان بی سواد و یا دارای تحصیلات ابتدایی هستند و تنها ۱۹ درصد پدران از سطح تحصیلات بالایی برخوردارند.

در مورد تحصیلات مادر، نزدیک به ۲۴ درصد مادران پاسخ‌گویان از سواد بی‌بهره‌اند، ۳۵ درصد دارای تحصیلات ابتدایی و نهضت، ۳۷ درصد تحصیلات راهنمایی و دیپلم، تنها ۴ درصد فوق دیپلم یا لیسانس و ۰/۷ درصد دارای تحصیلات کارشناسی ارشد و دکتری هستند. در کل، حدود ۸۵ درصد از پدران باسوادند، در حالی که این درصد در مادران نزدیک به ۷۶ درصد است.

(ب) وضعیت دین‌داری

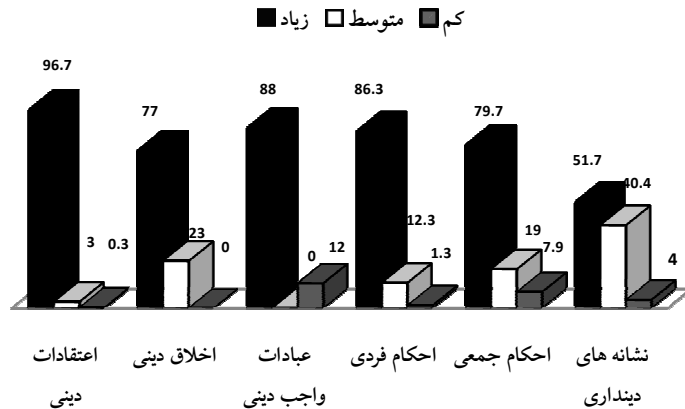
در الگوی ارائه شده برای سنجش دین‌داری، ابعاد و نشانه‌های دین‌داری بر اساس منابع و آموزه‌های اسلامی استخراج و توضیح داده شد. بر طبق الگوی مزبور، دین اسلام دارای سه ساحت عقاید، اخلاقیات و شریعت «مناسک، احکام و مقررات» است. این ساحت‌ها برحسب درونی یا بیرونی بودن، رابطه طولی و تعاملی با یک‌دیگر دارند. در این رابطه طولی، ساحت عقاید، هسته و ساحت شریعت، پوسته دین را تشکیل می‌دهند. ساحت اخلاق نیز در میانه آن دو جای دارد. دین‌داری افزون بر این ابعاد سه‌گانه که حکم حداقل‌های التزام دینی را دارند، واجد نشانه‌هایی نیز هست؛ این نشانه‌ها عبارتند از «داشتن معلومات دینی»، «داشتن ظاهر دینی»، «تعظیم شعائر دینی»، «مشارکت دینی» و «معاشرت دینی».

بر اساس یافته‌های این پیمایش، در میان ابعاد سه‌گانه دین‌داری، اعتقادات دینی از بیشترین میزان التزام در میان جوانان پاسخ‌گو برخوردار است. جدول زیر مقایسه‌ای است میان مولفه‌های ابعاد سه‌گانه دین‌داری.

جدول شماره ۲- مقایسه وضعیت التزام پاسخ‌گویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری

مجموع	میزان التزام			ابعاد دین‌داری
	کم	متوسط	زیاد	
۱۰۰	۰/۳	۳	۹۶/۷	اعتقادات دینی
۱۰۰	۰	۲۳	۷۷	اخلاق دینی
۱۰۰	۱۲	۰	۸۸	عبادات واجب دینی
۱۰۰	۱/۳	۱۲/۳	۸۶/۳	احکام فردی
۱۰۰	۱/۳	۱۹	۷۹/۷	احکام جمعی
۱۰۰	۷/۹	۴۰/۴	۵۱/۷	نشانه‌های دین‌داری
۱۰۰	۴	۱۶/۲	۷۹/۹	میانگین کل

نمودار شماره ۱ - مقایسه وضعیت التزام پاسخ‌گویان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری

بر اساس داده‌های جدول و نمودار فوق - به ترتیب - اعتقادات دینی، عبادات واجب دینی، احکام فردی، احکام جمعی، اخلاق دینی و نشانه‌های دین‌داری از بیشترین میزان التزام در میان جوانان پاسخ‌گو برخوردارند.

بر این اساس، پایه و هسته اصلی دین در بین جوانان از وضعیت بسیار خوبی برخوردار است؛ به این معنا که نزدیک به ۹۷ درصد جوانان دارای اعتقادات دینی مطلوبی هستند. در مقابل، مقیاس نشانه‌های دین‌داری که از ترکیب متغیرهای مربوط به انواع نشانه‌های دینی به دست آمده است؛ با ۵۱/۷ درصد، التزامی متوسط در بین جوانان دارد. فطری بودن گرایش به دین و تناسب اعتقادات دینی با فطرت انسانی و بهره‌مندی جمعیت آماری از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های دین‌پذیری دوران جوانی، سبب شده تا اعتقادات دینی به عنوان پایه و اساس دین در بین ایشان از جایگاه والایی برخوردار باشد. اعتقادات در حکم لایه بنیادین و هویت‌ساز فرهنگ به شمار می‌آیند. وجود ظرفیت استوار اعتقادی در میان جوانان سرمایه ارزشمندی است که می‌تواند دست‌مایه نهادینه‌سازی ابعاد ارزشی، هنجاری و رفتاری دین قرار گیرد.

به رغم التزام بالای جوانان به اعتقادات دینی، التزام به برخی از ابعاد و نشانه‌های دین‌داری در بین آنان در سطح متوسط و پایین‌تر ارزیابی می‌شود. در این میان، التزام پایین ۱۲ درصد از پاسخ‌گویان به عبادات واجب (نماز و روزه) درخور تأمل است. همچنین، یافته‌ها نشان می‌دهد که با افزایش خصلت اجتماعی مؤلفه‌های دین‌داری، وضعیت التزام جوانان به آنها کاهش می‌یابد. به بیان دیگر، التزام جوانان به ابعاد و نشانه‌های فردی دین‌داری، بیش از ابعاد و نشانه‌های اجتماعی آن است. یافته‌ها نشان می‌دهند که میزان التزام جوانان مورد مطالعه به

ابعاد و نشانه‌هایی چون مشارکت دینی، عبادات مستحبی جمعی (شرکت در نماز جماعت و جمعه)، احکام اجتماعی (به ویژه گویه امر به معروف و نهی از منکر)، معاشرت دینی، برخی از جنبه‌های اجتماعی اخلاق دینی و ظاهر دینی در مقایسه با جنبه‌های فردی تر دین‌داری مانند احکام فردی، اعتقادات دینی و دانش دینی کمتر است.

برای مثال، اطلاعات مندرج در جدول زیر نشان‌دهنده التزام بسیار پایین جوانان به شرکت در یکی از مهم‌ترین ابعاد اجتماعی دین (نماز جمعه) است.

جدول شماره ۳- وضعیت التزام پاسخ‌گویان به عبادات مستحبی جمعی

شرکت در	هر جمعه	سه هفته	چند مرتبه در سال	به ندرت	هیچ وقت
نماز جمعه	۲/۵	۶/۳	۱۶/۳	۳۲/۷	۴۲/۲
شرکت در نماز جماعت	هر روز	هفته‌ای چندبار	در مناسبت‌ها و ایام خاص	گاهی اوقات	به ندرت
	۱۷/۹	۲۱/۴	۲۹/۴	۱۰/۲	۱۴/۲
					۷

بر این اساس تنها ۲/۵ درصد جوانان هر هفته در نماز جمعه شرکت می‌کنند و ۴۲/۲ درصد هیچ وقت در نماز جمعه شرکت نکرده‌اند. میزان حضور در نماز جماعت نیز وضع مناسبی ندارد. در حالی که مطابق یافته‌های این تحقیق نزدیک به ۹۰ درصد پاسخ‌گویان نسبت به خواندن نمازهای یومیه التزام کامل دارند، تنها ۱۷/۹ درصد آنان هر روز نماز خود را به جماعت می‌خوانند. ۲۱/۲ درصد نیز به ندرت نماز خود را به جماعت خوانده‌اند و یا هیچ وقت در نماز جماعت شرکت نکرده‌اند.

افزون بر این التزام جوانان به مسئله امر به معروف و نهی از منکر که در زمره فروع دین و از جنبه‌های اجتماعی دین شمرده می‌شود، شرایط چندان مناسبی ندارد. بر اساس یافته‌های این تحقیق، تنها ۲۸/۹ درصد جوانان نسبت به التزام به این گویه کاملاً موافق هستند و ۱۶/۱ درصد آنان با این فریضه دینی مخالف و کاملاً مخالف هستند.

همچنین همان‌گونه که در جدول شماره (۲) آمده است، میزان التزام جوانان شهر قم به نشانه‌های دین‌داری در مقایسه با ابعاد دین‌داری ضعیف‌تر است. تفصیل وضعیت التزام به نشانه‌های دین‌داری در جدول شماره (۴) انعکاس یافته است.

جدول شماره ۴- مقایسه وضعیت التزام پاسخ‌گویان به نشانه‌های دین‌داری

مجموع	میزان پای‌بندی			نشانه‌های دین‌داری
	کم	متوسط	زیاد	
۱۰۰	۷/۸	۳۲/۵	۵۹/۷	ظاهر دینی
۱۰۰	۱۰/۷	۴۱	۴۸/۳	تعظیم شعائر مذهبی
۱۰۰	۱۴/۷	۴۵/۲	۴۰/۲	مشارکت دینی
۱۰۰	۲/۸	۳۳/۷	۶۳/۵	معاشرت دینی
۱۰۰	۳/۵	۴۹/۳	۴۷/۲	دانش دینی
۱۰۰	۷/۹	۴۰/۴	۵۱/۷	میانگین کل

با توجه به اطلاعات جدول شماره (۴)، معاشرت دینی بیشترین میزان التزام (۶۳/۵ درصد) را نسبت به دیگر نشانه‌های دین‌داری به خود اختصاص داده است، این یافته نشان‌گر آن است که ۶۳/۵ درصد جوانان پاسخ‌گو، در معاشرت با دیگران به دیندار بودن آنان اهمیت می‌دهند. از میان نشانه‌های دین‌داری، کمترین میزان التزام مربوط به مشارکت دینی است (میزان التزام حدود ۶۰ درصد از پاسخ‌گویان به این نشانه دین‌داری، متوسط و ضعیف است). در مجموع میانگین التزام به نشانه‌های دین‌داری نزدیک به ۵۲ درصد است که التزام متوسطی است.

نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق نشان دهنده التزام بسیار بالای جوانان شهر قم به عقاید دینی است. گرچه این یافته علمی امیدآفرین است، اما تا این هسته بارور نشود و در جامعه تحقق عینی و عملی نیابد، نمی‌توان تعالی معنوی افراد و جامعه را انتظار داشت. عقاید و باورهای اصیل دینی زمانی هویت‌ساز و جهت‌دهنده‌اند که بتوان حضور آن را در تمامی عرصه‌های فردی و اجتماعی مشاهده کرد.

یافته‌های تحقیق نشان دهنده التزام نسبتاً قوی جوانان مورد مطالعه به عبادات واجب دینی، التزام متوسط به عبادات مستحب فردی و التزام کم به عبادات مستحب جمعی است. گرچه بر اساس آموزه‌های دین اسلام، التزام کامل به همه عبادات دینی - چه واجب و چه مستحب - مطلوب و مهم است، اما با عنایت به جایگاه محوری عبادات واجب (نمازهای یومیه و روزه ماه مبارک رمضان) در منظومه عبادات دینی و نیز با توجه به التزام نسبتاً بالای پاسخ‌گویان

عبادت‌هایی از این دست، می‌توان گفت که وضعیت التزام عبادی جوانان شهر قم قابل قبول و در قیاس با برخی اقشار مانند دانشجویان (با حدود ۶۰ درصد التزام) مناسب است (کرم‌الهی، ۱۳۸۷). بنابراین، می‌توان با پشتوانه التزام به عبادات واجب زمینه‌گرایش بیشتر آنها به عبادات مستحب را نیز فراهم آورد. البته بررسی عوامل التزام متوسط یا ضعیف جوانان شهر قم به عبادات مستحب (فردی و به ویژه جمعی) خود می‌تواند موضوع تحقیق جداگانه‌ای باشد. تحقیق حاضر به دلیل توصیفی بودن، تنها به ارائه گزارشی علمی از وضعیت التزام دینی جوانان بسنده کرده است.

در مجموع، نتایج این پژوهش، نشان‌دهنده پراکندگی قابل توجه میزان پای‌بندی جوانان به ابعاد مختلف دین‌داری است؛ به طوری که پاسخ‌گویان در التزام به اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی بیش‌ترین نمره و در التزام به عبادات جمعی، احکام سیاسی، تعظیم شعائر دینی و مشارکت دینی کم‌ترین نمره را اخذ کرده‌اند. تفاوت نمرات مربوط به ابعاد مختلف دین‌داری، نشان‌دهنده تضعیف‌گرایش دانشجویان به دین‌داری سنتی (پای‌بندی به همه ابعاد دین‌داری) است. این نتایج همچنین، بیان‌گر گرایش به دین‌داری فردی (التزام به ابعاد و نشانه‌های فردی دین)، در مقابل دین‌داری اجتماعی (التزام نسبت به ابعاد و نشانه‌های جمعی دین)، است.

نکته پایانی در باب یافته‌های این تحقیق، اهمیت و تأثیر برجسته خانواده و به ویژه مادر در تربیت دینی فرزندان است. در بسیاری از موارد متغیر زمینه‌ای تحصیلات مادر، تأثیری مستقیم در افزایش میزان التزام جوانان به ابعاد و نشانه‌های دین‌داری دارد. به گونه‌ای که در بیشتر موارد (غیر از تعظیم شعائر و مشارکت دینی) با افزایش میزان تحصیلات مادر به کارشناسی ارشد و حوزوی، میزان التزام به دین‌داری در پاسخ‌گویان افزایش می‌یابد. این امر نشان‌گر آن است که تربیت دینی و تحکیم دین‌داری در بین جوانان بیش از آن که متأثر از عوامل بیرونی باشد، متأثر از تربیت خانوادگی و به ویژه تربیت دینی فرزندان توسط مادر است.

کتابنامه

۱. قرآن کریم
۲. آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۱)، تهیه و ساخت آزمون جهت گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۰)، دین‌شناسی، قم: مرکز نشر اسراء.
۴. خدایاری‌فرد، محمد و همکاران (۱۳۷۸)، تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان، تهران: دانشگاه صنعتی شریف.
۵. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۶)، «چیستی دین»، در: فلسفه دین و کلام جدید، به کوشش محمدصفر جبرئیلی، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ص ۱۸۱-۲۰۶.
۶. داوودی، محمد (۱۳۸۴)، «ساختار اسلام و مؤلفه‌های تدین به آن»، در: مبانی نظری مقیاس‌های دینی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ص ۱۵۵-۱۸۳.
۷. دورکیم، امیل (۱۳۸۲)، صور ابتدایی حیات دینی، ترجمه: نادر سالارزاده امیری، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۸. دواس، دی. ای (۱۳۷۶)، پیمایش در تحقیقات اجتماعی، ترجمه: هوشنگ ناییبی، تهران: نشر نی.
۹. شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۴)، «مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران»، فصلنامه جامعه‌شناسی ایران، سال ششم، ش ۱، ص ۳۴-۶۶.
۱۰. _____ و حبیب‌زاده خطبه‌سرا، رامین (۱۳۸۵)، «بررسی وضعیت دینداری دانشجویان»، فصلنامه مطالعات ملی، سال هفتم، ش ۲، ص ۵۵-۸۰.
۱۱. فرجی مهدی و حمیدی (۱۳۸۸)، «بررسی وضعیت دین‌داری در ایران: با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته» فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره دوم، ش ۶، ص ۷۹-۹۵.
۱۲. کاظمی، عباس و فرجی، مهدی (۱۳۸۱)، بررسی رابطه استفاده از اینترنت و ماهواره با وضعیت دینداری دانش‌آموزان و دانشجویان، مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه‌های صدا و سیما، تهران.
۱۳. _____ (۱۳۸۵)، بررسی سنجش‌های مرتبط با دین در ایران، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۴. کرم‌الهی، نعمت‌الله (۱۳۸۷)، بررسی جامعه‌شناختی آثار استفاده از اینترنت بر دین‌داری جوانان، پایان‌نامه دکتری، رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه علوم و تحقیقات.
۱۵. مطهری، مرتضی (۱۳۶۲)، آشنایی با علوم اسلامی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.